

Kapital ve Disiplin
Koray Çalışkan
1996, Birikim, Vol. 90, pp.10-20

Marx, *Kapital*'in ilk baskısına yazdığı önsözde başlangıçların zorluğundan bahseder.* İçinde Marx ve Foucault'nun karşılaştırmalı bir analizini barındıracak bir yazı yazmaksa biraz daha zor. Bu güçlüğü iki temel nedeni var. İlki, haklarında yazılan ve söylenenlerin zengin çeşitliliği. Sırf bu farklı ve yer yer isabetsiz yorumlar yüzünden, ironik de olsa, ikisi de Marksist olmadıklarını söylemişler. İkinci neden ise yazarlık deneyimleri sırasında geliştirdikleri ve ilk bakışta dilleri birbirine çevrilemez gibi görünen sözlükler.

Bu zorlukların ilkinin bir ölçüde hafifletebilmek için, bu yazıda Marx ve Foucault üzerine yazılmış kitaplardan olabildiğince uzak durdum. Tartışmayı, düşünürlerin kendi yazılarına dayandırmayı tercih ettim. Bununla birlikte, genç/olgun Marx ya da erken dönem/geç dönem Foucault gibi kategorizasyonların, nedenlerine girmeden, pek isabetli ayrımlar olmadığını ve dolayısıyla ikisinin yazılarının da iç tutarlılıklarının sağlam olduğunu varsaydım.

İkinci zorluk ise bu yazının yazılma nedeninin küçük bir özeti gibi. Gerçekten Marx ve Foucault'nun eserleri, bize çevremizi anlayabilmek için kullanabileceğimiz iki enfes sözlük sunmakta. Açıklayıcılık ekseninde birbirlerini tamamlayıcı sözlükler olmalarının yanında, aynı zamanda dönüştürücü bir güce de sahip olan eleştirel bir bilgi içeriyor olmaları, beraber okunmalarının anlamlılığının altını çizmekte.

Burada eleştirel kavramını sözcüğün iki temel anlamını da kapsayacak şekilde kullanıyorum. İlki, Kant'tan beri aşına olduğumuz ve incelenecek olanın nasıl mümkün olduğunu sorgulayan ve ona dair geliştirilecek bilginin olası epistemolojik temellerini araştıran bir tavır olarak eleştirelilik. İkincisi, incelenenin dışındaki bir düzlemde tanımlanmamış, aksine inceleme alanının kendisinden seçilerek derlenmiş bir kavramlar koleksiyonuna dayanarak işleyen bir tavır olarak eleştirelilik, yani eleştiri nesnesinin sunduğu kavramların kendi kendilerini nasıl çürüttüğünü gösterebilme gücünün kullanılması olarak. Zira bu sözlükler, insan dediğimiz canlının tarihsel ontolojisine dair, kavramın yukarıda bahsettiğim anlam aralığında eleştirel bir bilgi sunabilme bağlamında birbirlerini tamamlamakta.

Bu yazının tezi iki ana temel üzerinde yükselmekte: İlk olarak, iki düşünürün de "insanın varlığı nasıl mümkündür?" sorusuna verdikleri tamamlayıcı eleştirel yanıt ve ikinci olarak, modernliğin küçük bir özeti olan bu soruya verilen yanıtların sorgulanması.

Yazının ilk bölümünü, insan ontolojisini yorumlarken kullanılan özcü/idealist insan anlayışının küçük bir özetine ve Marx ve Foucault'nun buna getirdiği eleştiriye ayırdım. Aynı zamanda bu bölümde, Marx ve Foucault'nun insandan ne anladığına dair küçük bir giriş yaptım.

Yazının ikinci bölümü daha çok Marx üzerine odaklandı. Özellikle Marx'ın yazılarını Foucault'nunkilerle ilişkilendirebilmeyi olası kılacak şekilde, Marx'ın toplumun iktisadi örgütlenişi ve bunun insanın toplumsal değişimi üzerindeki etkilerini tartıştım.

Üçüncü bölüm, Marx ve Foucault arasında kurulabilecek olası bir teorik köprünün ikinci ayağını oluşturdu. Özellikle bu bölümde, aynı tarihsel dönem içinde modern bireyin varlığını yöğuran etkenleri, Foucault'nun bakış açısıyla beraber tartıştık.

Son bölüm ise Foucault'nun ve Marx'ın daha önce sorduğumuz sorulara verdikleri yanıtların karşılaştırmalı bir analizini barındırmakta. Buna ek olarak, yine bu bölümde, insan kavramına yaklaşımlarındaki tamamlayıcılıkları daha ayrıntılı olarak incelendi.

İNSAN DOĞASI VE ÖZNE

İnsan tarafından yine insan hakkında geliştirilmiş düşünceler Marx'ın yazılarında önemli bir yer tutar. Bu, kısmen kendisinden önceki düşünce sisteminin genel konturlarının, bir insan doğası anlayışını, teorinin merkezine yerleştirmesinden ve kısmen de Marx'ın insanın "gerçek" doğasına dair duyduğu ilgiden kaynaklanmaktadır.

Marx'tan önce, insan doğasına dair iki ana tartışma eksenine karşılaşıyoruz. İlk grubu toplum sözleşmesi kuramcıları olarak adlandırmak mümkün. İkinci eksen ise Hegel idealizminin olası kıldığı bir platform üzerinde yükselmekte. Bu iki eksen birbirlerine bağlayan en önemli tema, insana içkin doğal özelliklerin, tarihin herhangi bir döneminde doğmuş, ya da doğacak bir insanın olası edim aralığını önceden belirleyebilmesinde yatıyor. Bu iki eksenin bir diğer ortak özelliği de varlıklarını, bir şekilde damıtılmış olarak günümüzde de sürdürüyor olmalarıdır.

İlk eksenin en genel özelliği, zaman ve mekân değişikliklerine bağışıklık kazanmış bir insan doğasının varlığına dair inanç. Buna göre, insanın toplumsal örgütleniş şekli, insan doğasının doğrudan veya dolaylı bir fonksiyonu olarak görülmekte.

Örneğin, insanı isteme ve uzak durma diye adlandırdığı iki ana güdü üzerinden tanımlayan Hobbes, bunlara bağılı olarak geliştirdiği insanın doğası tahayyülünü, ölüm korkusu ve benmerkezcilik temalarıyla bezemekte ve olası her toplumun ana bileşenleri arasındaki bağı kişisel çıkar ekseninde kurgulamaktadır.¹

Benzer bir akıl yürütmeye sahip olan Locke da toplumsal yaşamın en genel buyurgaçlarının insana içkin bir a priori insan doğasından gelen doğal ahlâk kanunlarında oluşturulduğuna inanmaktaydı.²

Kendinden önceki insan doğası kuramcılarına zamanının en güçlü eleştirisini vermiş olan Rousseau da, insan doğası kavramını felsefesinin temeline oturtmaktan kaçınmamış, deneyimden bağımsız bir otantik özün, toplumsal yaşamda yozlaştığını savunmuş ve bu özü, özgürlük, şefkat ve yalnızlıkla tanımlamayı seçmişti.³

İnsanın doğal özelliklerinin tarihsel kaldıraçlarla dahi yerinden oynatılmayacak tuğlalarla oluşturulduklarını teslim ettikten sonra, geriye pek de zor bir iş kalmıyordu. Zira hem tarih hem de toplumsal ilişkiler bu doğal özelliklerin tezahürü veya onlardan uzaklaşma olarak okunabiliyordu.

Hegel idealizmi ise, insanı önceden belirlenmiş bir evrensel ilişki kodunun içine hapseden ikinci platformu oluşturmaktaydı. İdeaların, kendilerinin nesnelere

bağımsız bir varlığa sahip olduğunu düşünen Hegel, bilgiyi de bu idea-nesne arasındaki uzaklığı geçmeye yarayan bir köprü olarak görmekteydi. Elbette Hegel'in kafasındaki idealar Eflatun'un kafasındakilerden oldukça farklıydı. Zira, ideaların oluşukları dünyadan kopuk bir varlığa sahip olması Hegel'e göre mümkün değildi. Bu ideaların organik evriminin bir tezahürü olarak görülen dünya, mutlak bilgiye yani Geist'a doğru çıkılan uzun bir yolculuğun sahnesiydi.

Mutlak Bilgi'nin, hem doğada hem de insan aklının işletim sisteminde gizil de olsa zaten bulunmasından dolayı, Geist'in mağmasına insan aklıyla ulaşmak mümkün oluyordu. Doğa, insan ve Geist teslisini birbirine bağlayan ve onları ilişkilendiren de düşüncenin kendisiydi.

İnsanın varlığı doğanın yapısının bir uzantısıydı, yani şeylerin asıl devinimlerinin bir yansımasıydı. Hegel'e göre şeyler, Geist'in doğa dolayımıyla kendisini ifade etmesinin uzanımlarıydı. Bununla birlikte insan, Geist'in doğada kendini ifade ettiği şekilde doğa hakkında düşünebilirdi. Safha safha çelik halkalı bir tarihsel zincir ören Hegel, ilk ve son halkayı aşağıdaki sonuca vararak birbirlerine bağlamıştı: Tarihin teleolojik hareketi, Geist'in derece derece ve kesintisiz açılımının taşıyıcısıdır ve buna bağlı olarak insan, bu evrilişin çeşitli uğraklarında yoğunlaşmış, bunu anlayan ve aynı zamanda bu sürecin çocuğu olan şeydir.

Toplum üzerine düşünmeden önce belli bir insan doğası anlayışını olmazsa olmaz bir ön adım olarak gören toplum sözleşmesi teorileri ile toplumsal ilişkilere ve insana dair açıklayıcı bir tablo çizmeden önce tuvalini "şeylerin gerçek doğası" rengine boyayan Hegel idealizminin amaçladıkları aslında aynı şeydir: İnsanı, tarihsel-sosyal ilişkiler yumağından dışarı çekmek, önceden belirlenmiş tarihsel olmayan bir varoluşa göndermeler yaparak onu yeniden yaratmak ve sonra da insanı çıkardıkları yere geri yerleştirmektir.

Marx'ın bu bağlamdaki önemi ise, insanı tarihsel değişim sürecinden çıkarmadan düşünebilmenin olanaklı olduğunu göstermekte yatmaktadır. Zira insanın olduğu gibi, insana dair düşüncelerin de bir tarihi vardır. Bu nedenle Marx, "*kişi önce genel olarak insan doğasıyla, sonra da her tarihsel dönemde değişikliğe uğramış insan doğasıyla ilgilenmelidir*" der.⁴

İnsan doğası kavramını kullanmayı hiçbir zaman reddetmeyen Marx, bu kavramı, bir taraftan eleştirinin nesnesini yok etmeden bir eleştiri platformu temeli olarak kullanmış, diğer taraftan da insanı tanımaya dair teorik bir yardımcı olarak yeniden kurgulamıştır. "*Genel olarak insan doğası, tek tek bireylere için antropolojik bir soyutlama değil, gerçekte toplumsal ilişkiler bütünüdür.*"⁵ Zira Marx'a göre bu, insanoğlunun değişmeyecek tek özelliğidir.

Marx, insana içinde yaşadığı topluma referans vererek yaklaşmaktadır. Zira insan, tâbi olduğu tarihsel dönemdeki toplum tarafından şekillendirilmektedir. İnsanın soyut, ideal ve toplumsallığından ayrı bir özü, otantisitesi yoktur. Marx'ın "insan özü" diye andığı, insanın yaşamı boyunca toplum tarafından şekillendirilmiş tarihsel/maddi özellikleridir. Sabit bir "öz" yoktur, değişir.

Genel olarak insan doğasının bir diğer özelliği de içerisinde sınırları ve parametreleri belirli bir Akıl barındırmamasıdır. Akıl, doğruluk, objektiflik vs. gibi kavramların tümü insanın toplumsal ilişkilerinin ürünüdür. Herhangi bir toplumsal dönem için objektif olarak doğru olan, bir diğeri için yanlış olabilir, zira Marx'a göre "*insan düşüncesinin objektif gerçekliğe ulaşması ya da ulaşamaması sorunsal kuramsal değil pratik bir sorundur. İnsan doğruyu, yani düşüncesinin gerçekliğini ve gücünü, bu dünyaya ait olduğunu pratikte kanıtlamalıdır. Pratikten soyutlanmış bir düşüncenin gerçekliği/gerçek dışılığı tartışması skolastik bir sorundur.*"⁶

Bir başka deyişle, Marx'a göre neyin gerçekten "gerçek" ve neyin objektif olarak "doğru" olduğu yalnız felsefi bir eğretileneme problemi değil, toplumdaki iktidar ile gerçekliğe dair bilgi arasındaki tarihsel bir ilişki sorunsalıdır.

Marx, insan doğasını bir insan ihtiyaçları kuramına gönderme yaparak tanımlayanlara da karşı çıkmaktadır. Her ne kadar insanın bazı maddi ihtiyaçları olduğunu teslim etse de, olası bir ihtiyaçlar yelpazesini insanın "doğal" özellikleri olarak sunmaya uzak durmaktadır.

Örneğin "açlık açlıktır" der Marx, "*ancak çatal ve bıçak kullanılarak yenilen pişmiş etle doyurulmuş açlıkla, el ve tırnak yardımıyla yenilen çiğ etin giderdiği açlık farklı şeylerdir.*"⁷ Çünkü bir ihtiyacın varlığı değil, belli bir tarihsel dönemdeki giderilişinin toplumsal mahiyetidir önemli olan.

Özetlemek gerekirse şunları söyleyebiliriz. Marx, hem insan özünü önceden belirleyen insana içkin evrensel bir Akıl'ın varlığını, hem de türlü ihtiyaçlara ve ahlâki buyurgalara göre kurgulanmış bir insan doğası anlayışını reddetmektedir. Zira insanı insan yaratır.

İnsanı tarihsel olarak yoğuranın belli bir şekilde örgütlenmiş toplum olduğunu söylese de, insanı hiçbir şekilde toplumun basit bir ürünü olarak algılamamızı önermez. Bir başka deyişle, insan toplum içinde ortaya çıkar ve onun tarafından şekillendirilir, fakat insan ve toplum arasındaki ilişki tek yönlü bir fonksiyonel mutlak gerektirirlik ilişkisi değildir.⁸

Sonuç olarak Marx'ın, insanı hiçbir zaman toplumsal ilişkilerin bir fonksiyonu olarak görmediğini, aksine onu hem toplum tarafından şekillenen bir özne olarak hem de özgür iradesi ve yaratıcı projeleri ekseninde tanımladığını söylemek mümkündür. İnsan ne değiştirilemez katı bir insan doğasıyla çevrelenmiştir ne de toplumsal belirleyiciliğin edilgen alıcısı olarak görülmektedir. İçine doğacağı toplumu seçmekte özgür değildir, fakat hem kendisini hem de yaşadığı toplumu dönüştürebilecek iradeye sahiptir.

Marx'ın yaptığı gibi insanı tarihsel yerine yerleştirmektense, Foucault, ironik olarak belirtirsek, insanı öldürmeyi tercih etmiştir. "*İnsanın ölümünden bahsettiğim zaman aslında bir çeşit üretim kanununu, yani insanın insan tarafından üretiliyor olduğunu kastediyorum*" diye yazıyor Foucault.⁹

Zira insan, herhangi bir aşkın/antropolojik doğaya sahip olmayan, tarih içerisinde ortaya çıkmış bir öznedir. Foucault, insanı, "yönetim"¹⁰ prensibi içinde ortaya çıkan ve toplum tarafından şekillenen bir varlık olarak görmektedir.

Yönetim prensibi, insanın toplumsal olarak var olmasını mümkün kılan olası edim alanlarını belirlemektedir. Bu alanlar, insanın içinde tanımlandığı ve şekillendiği yerlerin de toplumsal sınırlarını çizmektedir. Örneğin cinsellik, delilik, suçluluk, mahkûmluk bu alanların olası tezahürleridir. Ne toplum ne de insan, kendi varoluşuna içkin donmuş bir Akla ya da rasyonaliteye sahiptir.

Bu bağlamda Foucault'nun altını çizdiği iki kavramı tartışmakta yarar var: Köken ve ortaya çıkış. Foucault'ya göre “köken, şeylerin doğuş anlarında daha değerli ve hakiki olduklarına dair inancın metafizik bir uzantısından başka bir şey değildir.”¹¹ Ortaya çıkış ise bir zuhur anıdır. Bu an, toplumsal güçlerin özgül bir yeniden biçimlenme aralığında belirir.¹²

Ortaya çıkış, insanı anlayabilmek için başvurulabilecek “toplumsal sabitlerin” varlığını reddeder. “İnsana dair hiçbir şey, -bedeni dahi-, insanın kendisini ve başkalarını anlaması için sabit bir temel işlevi göremez.”¹³

İşte tam da bu yüzden insan, tarihin dışına çıkarıldığında “ölmektedir”. Sabitsiz tarih, insanın kendisine içkin bir otantiklik, bir öz kurgulamasına izin vermez. Zira toplum insanın tarihsel yaşam alanıdır. Bu alan, insanın olası varoluş alanlarının ortaya çıktığı toplumsal ilişkiler tarafından dokunur.

Toplumsal bir özne olarak andığımız insanın bu alanların içinde ve onlar tarafından tanımlandığını söylemek, elbette insanı bu alanların mutlak belirleyiciliğine teslim etmek değildir. Zira Foucault'ya göre insan, hem içinde tanımlandığı alanları hem de doğrudan kendisini değiştirebilecek ve sınırlarını zorlayabilecek eleştiri gücüne ve iktidara sahiptir.

Marx ve Foucault'nun insan anlayışlarında belirgin bir örtüşme var. Zira ikisinin de insanı anlamaya yönelik tartışmaları, üç ana varsayımın kurduğu platformdan yükselmekte:

1. Ne evrensel bir akıl kavramı, ne de otantik/antropolojik içkin özellikler koleksiyonu insanın teorik olarak yeniden üretilmesine olanak sağlayacak sabitler olarak kabul edilemez. İnsanın, kendisini geliştirebileceği ve elbette değiştirebileceği kapasiteleri dışında, bir özü yoktur; tarihsel olarak ortaya çıkışı vardır. Zira insan toplumsal, tarihsel ve değişen bir varlıktır.
2. İnsanı anlamak için bakmamız gereken yer toplumdur. İnsana dair kabul edilebilecek tek tümcü varsayım, insanın olası varoluş ve ortaya çıkış alanlarının, her zaman bir taraf olduğu toplumsal ilişkilerce belirlenmiş sosyal bir varlık olduğudur. Zira insanı insan yaratır.
3. İnsan, toplumsal ilişkilerin belirleyiciliğinin mahkûmu değildir. Bu ilişkiler ağı tarihsel olarak özgüdür ve insanı tanımlamazlar. Onlar, insanı anlamak için bakılacak yerlerdir. Hem insanın yaratıcılığı, hem de varoluşunun toplumsal dinamikleri, toplumsal değişimin iki ana sacayağını oluşturmaktadır. Zira insan, toplumun bir fonksiyonu olmaması ve değiştirme iradesine sahip olması bağlamında özgüdür.

KAPİTAL

Marx, analitik metodunun insandan değil toplumun iktisadî olarak verili bir döneminden başladığını yazar.¹⁴ Bu tarihsel olarak özgül dönem insanın birey olarak ortaya çıkışının iki farklı ama birbirleriyle bağlantılı zeminini kapsar: Üretim güçleri ve toplumsal ilişkiler.¹⁵

Bu zeminlerin ilkinde bakmak, insanın içine doğduğu, içinde yaşadığı, içinde üretildiği ilişkilerin tarihsel/iktisadî analizini gerektirir. Marx'a göre üretimin ana gücü insanın kendisi olduğu halde, bu ilişkilerin analizi bir insan doğası tahayyülüyle başlayamaz. Ne steril bir insan emeği anlayışı, ne de tarihsel olmayan bir insan ihtiyaçları demeti, teorik dayanaklar olarak kabul edilebilir. Zira bakılacak yer üretim ilişkilerinin aldığı belli formlar ve bu formların iç dinamikleri olmak zorundadır.

Marx'a göre üç üretim zemini vardır: Meta üretimi, içinde insanın meta ürettiği sosyal ilişkiler ve bu toplumsal ilişkilerin ifade ediliş şekli olarak bilgi üretimi.¹⁶

Hayatı boyunca Marx'ın ana amacı, üretimin yukarıdaki ilk zemininde geçerli kuralları, tarihsel olarak özgül bir iktisadî sistem olarak kapitalist üretim tarzı bağlamında ortaya koymak olmuştur. Bu kurallar bütün iktisadî düzenlemelere için evrensel buyurgaçlar değil sadece kapitalizme özgüdürler. Tarihin her döneminde, her tür topluma uygulanabilecek iktisadî kanunlar yoktur; zira zaman kendisini ilelebet bağlayan toplumsal kanunlardan yoksundur.

Marx, üretim tarzı kavramının en açık ve net tanımını *Kapital*'in üçüncü cildinde vermiştir: “Ödenmemiş artı-emeğin doğrudan üreticilerden çekilip alınmasının özel iktisadî biçimi, doğrudan üretimin kendisinden doğan ve kendisi de belirleyici bir öge olarak onu etkileyen, yönetenler ile yönetilenlerin ilişkisini belirler. Ama, bunun üzerine de, üretim ilişkilerinin kendilerinden doğan iktisadî topluluğun tüm oluşumu, böylece de aynı zamanda onun özel siyasal biçimi yerleşmiştir. Tüm toplumsal yapının ve onunla birlikte egemenlik ve bağımlılık ilişkisinin siyasal biçiminin, kısacası, buna uygun düşen özel devlet biçiminin, en içteki sırrını, gizli temelini açığa vuran şey, her zaman, üretim koşullarına sahip olanlar ile doğrudan üreticiler arasındaki ilişkidir.”¹⁷

Marx'ın yukarıda anlattığı ilişkinin içeriği, hem o ilişkiyi belli bir coğrafyada mümkün ve meşrû kılan siyasî sistemi, hem de tüm bu şebekenin işletim sistemi olarak üretim tarzını kodlar. Kapitalist üretim tarzının tarihsel şeceresi meta üretiminin yaygınlaşmasından başlar. Doğrudan tüketim için değil, dolaylı tüketim döngüsünde satılmak için üretilen mal, iktisadî düzeneğin merkezine oturur. Böylece değişim değeri üzerinden “değerli olan” malın bu değişim değerinin, kapitalist üretim tarzında bizzat kendisi de bir değişim değerine sahip olan paraya dönüşmüştür. Nesnenin değıştokuşunu tek bir eksen üzerinden mümkün kılan soyut “değer”, bir başka soyutlama olan para ile yeniden ifade edilmiş olur. Üretilen nesnenin değışimini mümkün kılan temsilî değer yeniden temsil edilir ve para olarak finans pazarında alıcı bekler. Bu aslında Marx'ın kısaca anlatmayı başardığı bir döngüye işaret eder: “*Kapital, örneğin haftalık olarak ücretleri öder, işçi ücretini bakkala vs. götürür, bakkal onu doğrudan ya da dolaylı olarak bankaya yatırır, ertesi*

*hafta üretici parayı tekrar bankacıdan alır ve aynı işçilere tekrar dağıtır ve bu böyle sürer.”*¹⁸

Kapitalist üretim tarzında meta üretiminin bir diğer özelliği ise kitlelerin toplam işgücü stoğunun birbirlerinden bağımsız olarak organize edilmiş özel iş güçlerine ayrılmaları zorunluluğudur.¹⁹ Meta üreten bu şirketler de hem pazar hem de kâr için rekabet edilen bu sistemde birbirlerinden bağımsız olarak organize olmuşlardır. Ücretli işçi ile kapitalist girişimci arasındaki bu ilişki tarihsel olarak özgül iki itkidenden kaynaklanır. Ücretli işçi, hayatını kazanmak için emeğini satmak zorundadır. Bir iş günü süresince harcadığı iş gücünün değeri aynı süre içinde ürettiğinin değerinden daha azdır. Bu emek değeri fazlasını kapitalist, artı-değer olarak kendisine maleder. Kapital, kelimenin genel anlamında, artı-değerin birikimi bağlamında sürekli arttırılan değerdir. Bu, ikinci tarihi itkiyi, yani girişimcininkini oluşturur, zaten ona kapitalist denmesinin nedeni de budur. Sonuç olarak kapitalist üretim tarzında iş gücü de bir metadır. Kapitalistler, rant ve ücret olarak paranın ve metanın attığı her dolaşım turundan önce, işçinin zaten fazladan üretmiş olduğu değeri varlıklarına çoktan katmış olurlar.

Böylece kapital, yalnızca bir değer birikiminin değil, insanlar arasındaki özgül bir iktisadî-toplumsal ilişkinin adıdır. Kapital, kapitalist üretim tarzı öncesinde var olan çıplak bir para dolaşımı sistemini yeniden anlatan bir kavram değil; değer, emek gücünün ve emek gücü değerinin metalaştırılması bağlamında sürekli olarak artışının kuramıdır. Kapital bu iktisadî ağına kendisiyken, kapitalizm, her zaman kapitalin kurallarına göre işleyen ve bir sürü farklı tekniği içinde barındıran bir toplumsal düzendir.

Mandel, *Kapital*'e yazdığı önsözde, kapitalist üretim tarzının zorunlu koşullarını üç özellikle özetler: “*Birincisi, üretici kitlenin üretim araçlarına sahip olmayıp emeklerini bunlara sahip olanlara satmak zorunda olmalarıdır. İkincisi, üretim araçlarına sahip olanların birbirleriyle pazarda daha fazla pay kapmak ve kapital için daha kârlı yatırım alanlarına yayılmak, ve hammadde kaynakları için rekabet eden ayrı şirketler halinde örgütlenmiş olmalarıdır. Ve son olarak, daha fazla kapital birikimi sağlamak için, üretim araçlarına sahip olanların işçinin artı-değerini daha da arttırmak istemeleridir.*”²⁰

Buraya kadar, Marx'ın yaklaşımındaki meta üretimi ve kapital ilişkisini izledik. Daha önce de belirttiğim gibi Marx'a göre meta üretimi, içinde bireyin şekillendiği iki alandan biridir. Marx'a göre, “*Üretim yalnızca özne için bir nesne üretmez, aynı zamanda nesne için de bir özne üretir.*”²¹

Marx'ın yazılarında, toplumun örgütlenişinde öznenin üretilişinin iki temel şekli vardır. İlki, bir ağ olarak kapital ile doğrudan bağlantılıdır: “*Kapital, yaşayan emek gücünü, hayat soluşunu asimile etmek için kendisini nesneleşmiş emek olarak üretir.*”²² Yani kapitalin ana hedefi öznenin bedenidir, onun üretici gücüdür. “*Bu tek bir şey üretir: yaşayan iş gücü kapasitesi olarak işçiyi. Bu yüzden işçinin yeniden üretimi kapital için başlı başına bir önkoşuldur; dolayısıyla işçinin tüketimi de, doğrudan kapitalin değil ama içinde kapitalin kapital olduğu ilişkilerin bir yeniden üretimi olarak karşımıza çıkar. Yaşayan işgücü kapasitesi de en az hammadde ve araçlar kadar kapitalin varoluş*

*koşullarından biridir. Yani kendisini iki kere yeniden üretir: kendi şeklinde ve yaşayan bir iş gücü kapasitesi olarak işçiyi yeniden ürettiği oranda işçinin tüketiminde.”*²³

Burada öznelerin bedenler olarak üretilmesinin kapital için neden zorunlu olduğunu görüyoruz. Bedenin emek gücü kapitalin birikimi için yeniden üretilmelidir. Zira beden, hammadde ve üretim araçları kadar kapitalin varoluşu için zaruridir. Kapitalist üretim tarzında beden, üretimin başlıca ilgi alanlarından birisidir. Aynı zamanda, tarihte yalnızca bu üretim tarzında beden, iktisadî sistemin üzerine titrenilecek zaruri bir parçası olarak görülür.

Marx, kapitalizmdeki özne üretiminin ikinci şeklini, Andrew Ure'nin kitabı, *Üreticilerin Felsefesi*'ne gönderme yaparak anlatmıştı: “*Otomatik fabrikada karşılaşılan başlıca güçlük, her şeyden önce, insanları gelişigüzel çalışma alışkanlıklarından kurtarmak ve onları karışık otomatın değişmeyen düzenliliği ile özdeş hale gelecek biçimde eğitmektir. Fabrikanın çalışma hızının gereklerine uygun düşen bir disiplin yönetmeliği meydana getirmek ve uygulamak Arkwright'ın giriştiği herkülce bir iş ve soylu bir başarıdır. Sistemin en iyi biçimde örgütlendiği ve işin son derece hafifletildiği bugün bile, buluş çağını geçmiş kimseleri yararlı fabrika elleri haline getirmek adeta olanaksız haldedir.”*²⁴

İşçiler, istikrarsız, henüz disipline edilmemiş tavırlarını bir kenara bırakmalıdırlar. Kapitalizm, buluş çağını geçmiş insanları (bedenleri) fabrika elleri haline sokacak bir fabrika disiplinine ihtiyaç duymaktadır. Zira disiplinci bir yönetmelik fabrikada iyi uygulanabilirse, bu kapitalizm için soylu bir başarı olacaktır.

Marx, bu talepleri sadece çağının dilek bildiren düşünceleri olarak değil, halihazırda var olan toplumsal pratikler olarak görmekteydi: “*İşçinin, iş araçlarının tekdüze hareketlerine teknik bakımdan tâbi oluşu ile, her iki cinsiyetten ve her yaştan bireyleri içerisinde toplayan işçi topluluğunun kendine özgü yapısı, fabrikada tam bir sistem halini alan bir kışla disiplini yaratarak... kontrol ve gözcülük işini ayrı bir uğraş haline getirir; ve böylece, çalışanları, işçiler ve gözcüler ya da sanayi ordusunun erleri ve çavuşları diye sınıflara bölmüş olur.”*²⁵ Yukarıdaki gözlemine ek olarak, Engels'e gönderdiği bir mektupta, “*ordunun gelişim tarihinin, sivil toplumun gelişiminin çarpıcı bir özeti*” olduğunu yazar.²⁶

Fabrika'da işçinin gözlenmesi talebi, iç işbölümü ordununkine benzeyen bir atölye disiplinine neden olur. Gözü sürekli işçinin üzerinde olan gözleyici, fabrika disiplininin en önemli kaynağıdır. Bu aynı zamanda yeni cezalandırma tekniklerinin gelişmesi üzerinde de etkilidir. Zira, “*gözleyicinin ceza defteri, köle efendisinin kamçısı yerine geçmektedir.”*²⁷ Bedene verilen fiziksel ceza, kapitalin kendi kendisini cezalandırması olacağından, ücretten kesilen para cezası, fiziksel cezanın yerini almıştır. Bu yolla hem disiplin hem de ceza, kapital için kârlı hale getirilmiştir. Atölyede meta üretimi sırasında bir taraftan da uysal ve yararlı bedenlerin üretimi amaçlanmaktadır. Kapitalin gereksinim duyduğu disiplinin bir diğer yönünü Marx, fabrika kanunlarının sağlık ve eğitim maddelerinin incelerken tartışır.²⁸ “*Hangi şey, kapitalistleri temizlik ve sağlık konusundaki en basit uygulamalar için meclis yasasıyla zorlamak gerektiği gerçeği*

kadar, kapitalist üretim tarzına özgü olabilir?”²⁹ diye sorduktan sonra bu fabrika kanunlarının gerçek başarısının altını çizer: “Bu kanunların başarısı, ilk kez eğitim ve cimmastiği el emeğiyle ve aynı zamanda el emeğini eğitim ve cimmastikle birleştirme olasılığını göstermeleri olmuştur... (hatta) bir ipek üreticisi, Çocuk İstihdamı Komisyonu üyelerine, verimli işçiler üretmenin gerçek sırrının eğitim ve emeği çocukluktan itibaren birleştirmek olduğunu söylemiştir.”³⁰

Marx’ın “verimli iş insanlarının üretimi” için “kışlavari bir disiplinin” uygulanmaya başlaması konusundaki analizlerinde, ordu, atölye ve okul birbirleriyle doğrudan ilişkilendirilmiştir. Jimnastik, “sağlıklı” çocuklar üretmek için önemli bir araçtır. Bu sağlıklı çocuklar okuldan sonra, fabrikaya gidecek ve onları yararlı ve uysal fabrika ellerine dönüştürecek olan bir disiplin altında çalışacaklardır. Bu eller, okulda öğretmen; fabrikada -kırbaç yerine ceza defteri kullanan- gözleyici tarafından kontrol edilecektir. Marx gözlemlerini, “gelecekteki eğitimin tohumları bugünkü fabrika sisteminde bulunmaktadır” diye yazarak sürdürür: “Bu eğitim, yalnızca üretimin verimliliğini arttırmak için bir metod olarak değil, bütünüyle gelişmiş insanlar üretmenin tek metodu olarak, belli bir yaşın üzerindeki bütün çocuklar için üretken emeği, eğitim ve jimnastikle birleştirecektir.”³¹

Marx’a göre bu disipline etme süreci yalnızca bedenin üretkenliğini arttırma sorunu değil, aynı zamanda uysal ve üretken öznelere yaratarak garanti altına alınmaya çalışılan, insan bedenine yapılan uzun vadeli bir yatırımdır.

Marx, yukarıda andığımız işçi ve gözleyiciden oluşan işbölümünün, toplumsal işbölümünde de yükselişte olduğunu savunur. Zira, “üretim sistemindeki işbölümünün mahiyeti, toplumsal işbölümü için de geçerlidir.”³²

Öznenin özellikle atölyedeki üretiminin eleştirel sorgulamasından sonra Marx’ın *Kapital*’de sorduğu önemli bir soruyu buraya almakta yarar var: “Fourier, fabrikaları, koşulları hafifletilmiş cezaevleri olarak adlandırdığında haksız mıydı?”³³ Marx bu soruya cevapsız bırakır, ama Bentham’ın 19. yüzyılın sağduyusu olduğunu yazarken eminim aklında bir şeyler vardı.³⁴

DİSİPLİN

Marx’ın üretim ilişkileri analizi ile Foucault’nun iktidar ilişkileri analizi bir madalyonun iki yüzü gibidir: Bir özne olarak insanın toplumsal kurgulanışı. Bu iki analizi birbirlerinden ayıran en önemli özellik baktıkları alanların farklılığıdır.

Madalyonun bir yüzü kapital birikimiye, diğer yüzü zorunlu olarak insan birikimidir. Foucault’ya göre “eğer, Batı’nın iktisadî güçlenişi, kapital birikimini mümkün kılan tekniklerle başladıysa, insan birikimini yönetme teknikleri de, geleneksel, ritüel, pahalı ve vahşi iktidar biçimleriyle ilişkili olarak, -ki bunlar kısa sürede kullanışsız kalıp yerlerini daha ince hesaplanmış bir tâbi kılma teknolojisine bırakmışlardır- siyasî yükselişi mümkün kılmıştır. Aslında bu iki süreç birbirlerinden ayıramaz... Herbiri diğerini mümkün kılar ve zorunlu olarak birbirleri için model oluştururlar”³⁵

Foucault'nun hayatı boyunca ana hedefi bu insan birikiminin tarihsel yönetiminin mekânizmalarını anlamaktı. Ona göre, bu yönetimin toplumsal ilişkiler ağı insanların özneleştirilmelerinin farklı şekillerini oluşturuyordu.

Belirtmekte yarar var ki, buradaki toplumsal ilişkiler ağı adlandırmamız topluma değil, tarihsel iktidar ilişkileri mekânizmalarına işaret eden bir kavramsal araca daırdır. Zira Foucault, *“hiçbir zaman bir iktidar mekânizmasının toplumu tanımlamaya yeteceğini düşünmedim”* der.³⁶ Zira iktidar, sosyal olguları açıklamak için başvurulacak bir değişken değildir. Tersine, *“açıklanması gereken iktidarın kendisidir.”*³⁷

*“Eğer birisi, bir iktidar teorisi oluşturmayı denerse, iktidarı belli bir zamanda ve mekânda ortaya çıkmış gibi algılamak ve bu ortaya çıkışı yeniden kurgulamak...zorunda kalır. Fakat eğer iktidar gerçekte az ya da çok koordine edilmiş, ucu açık bir ilişkiler demetiye, tek sorun, bir iktidar ilişkileri analitiğini mümkün kılacak bir analiz sistemi oluşturabilmektir.”*³⁸ Buradaki analitik, hem iktidar ilişkileri tarafından oluşturulan belirli alanları tanımlamaya hem de onu analiz edilebilir kılan teorik araçlara işaret eder.

Foucault, 17. yüzyılı göreceli olarak yavaş bir demografik büyümenin eşlik ettiği, iktisadî verimlilikte hızlı bir büyüme süreci olarak görür. Yine aynı yüzyılda iktidar ve bilgi metodları, insan hayatı hakkında kendilerini sorumlu hissetmeye başlamışlar ve bireyin yaşamını kontrol etme ve değiştirme sorumluluğunu üstlenmişlerdir. Zira, tarihte ilk kez insanın biyolojik varoluşu olarak yaşam, siyasî varoluşa yansımıştı: Yaşam olgusu, bilginin kontrol alanına ve iktidarın müdahale sahasına girmişti.

*“Eğer hayatın hareketinin ve tarih süreçlerinin birbirine müdahale etmesine yol açan baskılar için biyo-tarih kavramı kullanılabilirse, hayatı ve mekânizmalarını açık hesaplamalar alanına kaydıran ve bilgi-iktidarı insan yaşamını dönüştürür hale getiren olguyu tanımlamak için biyo-iktidardan bahsetmek gerekir.”*³⁹ Foucault'nun geliştirdiği biyo-iktidar kavramı, kapitalizmin kendini egemen üretim tarzı olarak yerleştiği dönemle örtüşen, tarihsel olarak özgül bir iktidarın adıdır. Bu iktidar türü, kapitalizmin gelişiminin olmazsa olmaz bir bileşenydi: kapitalizm; bedenlerin, üretim süreçlerinin içine şırına edilişi ve nüfus olgusunun iktisadî süreçlere göre ayarlanması olmaksızın mümkün olamazdı.⁴⁰

Yukarıda bahsettiğimiz biyo-iktidarın hedefinin iki bileşeni vardır: İnsanın bedeni ve nüfus. İktisadî olarak biyo-kapitali (Foucault'nun hiç kullanmadığı bir kavram) oluşturan bu iki hedefe iki kutuplu bir stratejiyle ulaşılır: Nüfusun biyo-politiği ve bedenin anatomo-politiği.

Bu yolların ilki, yani nüfusun biyo-politiği, *“insan türünün, hayatın mekânikleriyle bezenmiş ve biyolojik süreçlerin zemini olarak hizmet veren, bedeni üzerine yoğunlaşır.”*⁴¹ Üreme, doğum ve ölüm, sağlık düzeyi, ölüm yaşı ortalaması, yerleşim, göç; biyo-politiği ilgilendiren ana sorunsallardır. Bunlar, düzenleyici denetime ve iktisadî gözleme tâbidirler. Demografinin ortaya çıkışı, insan yerleşimlerindeki kaynaklar ve orada yaşayanlar arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi, zenginliği ve dolaşımını analiz eden tabloların oluşturulması, istatistiğin yeni bir bilim olarak hizmet vermeye başlaması,

bedenlerin sahip olduğu güçler toplamından başka bir şey olmayan nüfusu kontrol etmeye dair yeni çabayı ele verir. Nüfusun biyo-politiği, kitleleri düzenleyici kontrolü mümkün kılmış, bu da karşılığında iktidar mekânizmalarının, bireyin tarihsel varoluşunu dönüştürmeyi denemeye başlamasına yol açmıştır.

İkinci yol, yani insan bedeninin anatomo-politiği, bir makina olarak gördüğü bedenin kullanımıyla ilgilidir: “*Bedenin disipline edilişi, yeteneklerinin optimum hale getirilişi, güçlerinin söküp alınışı, yararlılığının ve uysallığının paralel arttırılışı, verimlilik ve iktisadî denetim sistemleriyle bütünleştirilmesi...*”⁴² Kısaca ifade edersek, bedenin anatomo-politiği, bireylerin bedenlerini yararlı fabrika ellerine dönüştürmeyi amaçlar. Biyo-politik insan bedenine, bu bedeni emek gücüne dönüştürmek amacıyla yatırım yapması bağlamında disipline edicidir. Emek gücünün birikimini çeşitli disiplinler aracılığıyla idare eden özel bir tür iktidardır.

Disiplinler, insanı uysal ve yararlı kılmak için, beden güçlerini sürekli kontrol altına alarak, bedenleri dönüştürme yöntemleridir. Aynı zamanda, içinde pek çok sayıda bedenin kolayca bulunduğu sosyo-ekonomik mekânlardır. Örneğin üniversiteler, liseler, ordular, atölyeler klasik çağda hızla gelişen disiplinlerdir.

Bedenler üzerindeki disipline edici iktidar üç kontrol kipinden oluşur: Gözetleme, normalleştirme ve sınama. Foucault, Bentham’ın mimari bir tasarım olan Panopticon’unu gözetleme isteğini en iyi temsil eden örnek olarak kullanır. Panoptik mekânizmanın temel prensibi, kapalı bir mekânda yaptığı mimari düzenlemeyle, gözlem nesnelerini herhangi bir engel olmadan istenildiği zaman gözlenmeye hazır kılarak, iktidar uygulamasıdır. Fabrikada, okulda, orduda; işçilerin, öğrencilerin ve askerlerin tek başlarına veya topluca, özel amaçlar için saklanma hakkına sahip oldukları hiçbir yer yoktur. İnsanların topluca bulunabildikleri tüm mekânlar görünebilir kılma anlamında “aydınlatılmıştır”. Bu yolla “*gözetlenen beden, bir görünürlük alanına tâbi kılınır ve iktidarın uyguladığı sınırların içinde sorumluluğunu hisseder; iktidarın kendi üzerinde cirit atmasını sağlar; kendisini, içinde aynı anda her iki rolü de oynadığı bir iktidar ilişkisine tâbi kılar. Kendi tâbi kılışının (‘özneleştirilmesinin’) prensibi haline gelir.*”⁴³

Disipline edici iktidarın ikinci kipi, norm koyması ve norma uymayanları cezalandırmasından oluşur. Ceza, bedeni “normal” varoluş haline dönmeye davet eden mekânizmaya dair karmaşık bir pratikler dizisidir. Vahşi bir intikam değildir. Ve son olarak sınama, disipline edici iktidarın üçüncü kipi olarak, hem gözetlemeyi hem de normalleştirmeyi kullanır. “*Normalleştirici bir bakıştır; değerlendirmeyi, sınıflandırmayı ve cezalandırmayı mümkün kılan bir gözetlemedir.*”⁴⁴

Şunu belirtmekte yarar var ki, Foucault’nun bahsettiği disiplin fabrika ya da hapisane gibi bir kurumun iç organizasyonunun belirli bir özelliği değildir. Disiplinden ne anladığının genel karakterini anlamak için buraya *Hapisanenin Doğuşu*’ndan uzun ama açıklayıcı bir pasajı aynen alıyorum: “*Disiplin, ne bir kurumla ve de bir düzenle eş tutulabilir. Disiplin; büyük bir araçlar, yöntemler, prosedürler, uygulama alanları ve hedefleri koleksiyonuna sahip bir iktidar tipi ve uygulanış kipidir. İktidarın bir fiziği ya da anatomisidir, bir teknolojidir. Disiplin, bir konu üzerinde özelleşmiş bazı kurumlarca (cezaevleri, ya da 19. yüzyılın islahatçıları); disiplini belli bir amaç için kullanan diğer*

*müesseselerce (okullar, tımarhaneler); iç iktidar mekânizmalarını güçlendirmek ya da yeniden organize etmek için disiplini bir araç olarak gören otoritelerce, disiplini bir iç-işleyiş prensibi haline getiren aygıtlarca; ya da son olarak, disiplinin bir bütün olarak toplumda hüküm sürmesini ana fonksiyonlarından biri olarak bellemiş devlet aygıtlarınca sahiplenilir.”*⁴⁵

Bu gelişmeler Foucault’ya göre “*tarihsel bir dönüşüme dayanır: Disiplinin bütün sosyal gövdeye yayılışı.. ve... disiplinci toplumun oluşması*”⁴⁶ ve bu başkalaşım, aşağıdaki gibi adlandırılabilir üç tarihî süreçle ilgilidir:

1. İktidar ve Üretim Tarzı
2. İktidar ve Hukuki-Siyasî Düzenlemeler
3. İktidar ve Bilgi Üretimi

1. Disiplinler ve kapitalist üretim tarzı arasındaki ilişkiyi daha önce tartışmıştık. Disiplinler üretici ve uysal özneler yaratmak için çeşitli teknolojiler kullanırlar. Bütün sosyal gövdeyi etkileyip, insan bedenini uysal, itaatkâr, üretici bir varoluşa ulaştırmak amacıyla dönüştüren özel bir disiplin kipini doğuran kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışıdır.

2. Parlamenter ve temsili burjuva demokrasilerinin yükselişine, hukuksal pozitivizm bağlamında biçimsel olarak eşitlikçi hukuk sistemlerindeki yeni şekillenmeler eşlik eder. Bu gelişmelerin yönünü ve mahiyetini belirleyici alt akıntı, eşitlikçi olmayan ve asimetrik bir disiplindir. Özgürlük, eşitlik ve disiplin bu gelişmelerin sacayaklarıdır. Marx, burjuva hukuk düzeninin eleştirisinde bu süreci, ironik olarak şöyle özetler: “*İnsanın dört doğal hakkı: Özgürlük, eşitlik, mülkiyet ve Bentham.*”⁴⁷

3. Bu, bilimsel gelişmelerin ve disiplinlerin kendilerini ürettikleri süreçtir. Bilgi üretme metodları disiplinin arttırılması için alanlar açmakta kullanılmaya başlanır. Tıp, psikiyatri, kriminoloji, istatistik bilimlerinin ortaya çıkışı, disiplinci iktidarın uygulanışının genişlemesiyle beraber gider. Bu yeni bilgi üretimlerinin uygulanışı sırasında iktidarın etkileri de çoğalır. Entellektüel üretim ve iktidar ilişkileri karşılıklı olarak birbirlerini yeniden üretirler.⁴⁸

SONUÇ YERİNE

Marx’ın ve Foucault’nun insanın tarihsel ontolojisinin olası teorik parametrelerindeki düşünceleri üzerine inşâ ettiğimiz bu uzunca tartışmadan sonra, Foucault’nun Marx’ı kafasında nasıl yorumladığını açıklamak gerekiyor. Kendisiyle yapılan röportajlardan birinde, “*Marx’ın adını vermeden, tırnak işaretleri olmaksızın ondan alıntı yapıyorum. İnsanlar Marx’ın metinlerini tanıyamadıkları için, Marx’tan alıntı yapmayan biri olarak görüyorlar beni. Bir fizikçi, bir fizik kitabı yazarken, Newton ve Einstein’i anmak zorunda hisseder mi kendisini? Onları kullanır, ama tırnak işaretlerine, dipnotlara, ustasının düşüncesine ne kadar sadık kaldığını ispatlamak için övgü dolu laflara gerek duymaz. Ve diğer fizikçiler Einstein’ın ne yaptığını, ne keşfettiğini ve ispatladığını iyi bildikleri için, onu fizikçinin yazdıklarında tanıyabilirler.*”⁴⁹ diyor.

Foucault'ya göre Marx, sosyal olguları anlamının temel prensiplerini ortaya koyduğu için bir ustaydı. Genelde, Marx'tan alıntı yaptığını belirtmek zorunda hissetmediğini itiraf ediyor. Ayrıca şöyle düşünüyor: “*Şu anda Marx'ın düşüncesiyle doğrudan ya da dolaylı olarak bağlantılı bir kavramlar dizisi kullanmadan ve kendini Marx tarafından tanımlanmış ve betimlenmiş bir düşünce ufkunda tanımlamadan tarih yazmak imkânsızdır. Hattâ insan, son kertede tarihçi olmakla Marksist olmak arasında ne fark olduğunu bile merak edebilir.*”⁵⁰

Foucault'nun yukarıdaki düşünceleri, onun Marx tarafından açılan yolu izlediği anlamına gelmez. Foucault ve Marx'ın yürüdükleri yolların paralelliğine işaret eder. Ve eğer bu iki alıntının semiotik sınırları zorlamama izin verirseniz, Foucault'nun, çalışmalarının tamamlayıcılığından bahsettiğini söyleyeceğim. Bu makalenin disiplin adlı üçüncü bölümünün, ikinci bölümün yani *Kapital*'in bittiği yerden başladığını göstermek fazlaca bir çaba gerektirmiyor. Zira, ironik bir ifade tarzı kullanırsak diyebiliriz ki, disiplinin analizi kapitalin açıklamayı amaçladığı yerleri aydınlatmada teorik açıklayıcı gücünü harcadığı noktada başlıyor.

Zira emek gücünün sömürülmesi emek gücüne sahip insan bedeninin disipline edilmesinden farklıdır. Bu iki büyük olgunun kendilerine özel mekanizmalarını açığa çıkarmak, insanın tarihsel varoluşunun iki önemli bileşenini anlamayı mümkün kılıyor. Böylece bu yazının merkezî tezine geliyoruz: Marx ve Foucault'nun, ayrı fakat birbirleriyle ilişkili alanlarına, farklı teknikler kullanılarak yaklaştıkları bu iki olgu, modern insanın üzerinde yükseldiği iki ana zeminin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Birinci varoluş zeminini kapitalist üretim tarzı analizinde inceleyen Marx olmuştur. Kârın arttırılmasından başka hiçbir şey önermeyen bir iktisadî rasyonellik, insanın hem sosyal hem de iktisadî ilişkilerini yönetmektedir. Kapitalizmde meta üretimi süreci Marx'a göre “...basit bir üretimden ziyade, daha genel veya dağınık bir üretim branşları bütününde aktif olan belli bir bedenin, toplumsal bir öznenin üretimi sürecidir.”⁵¹ Bu nedenle, genel olarak üretim, hem meta üretimine hem de öznenin içinde şekillendiği toplumsal ilişkilerin üretimine işaret eder. “*Toplumsal bir varlık olan insan bu sosyal ilişkilerin içinde şekillenir. İnsanlar kapitalist üretim tarzı tarihi ile birlikte sosyal ilişkilerin şekilleniş tarihi süzgecinden geçerek bireylere dönüşürler.*”⁵²

Marx'ın düşüncelerini, Foucault'nunkilere bağlayan, kapitalizm tarafından talep edilen kışlavari disipline dair gözlemleridir. Hatırlayacağımız gibi Marx'ın “verimli iş-insanlarının üretimi” için “kışlavari disiplinin” yükselişinin analizinde hastane ordu ve okul birbirleriyle bağlantılıydılar. Bu kurumların ve insanları yararlı fabrika ellerine dönüştürmek isteyen disiplinci iktidarın ilişkisi Marx tarafından hiç detaylandırılmamıştır. Yaşama yatırım yapan ve onu kollayan ve insanları boyunduruk altına alan kapitalist üretim tarzının içinde işlediği modern iktidar türünü analiz edecek özel teorik araçları geliştiren Foucault'dur.

Bu iktidar türü, normalliğin tanımını yapar, “normallerin” normlara uyup uymadığını kontrol etmek için bedenleri gözler, normlara uymayanları bir sürü normalin yaşama, çalışma, sevme tarzına davet etmek için cezalandırır. Reddedilme halinde normal olmayanı diğerlerinden ayırır, onu hastaneye, hapisaneye vs. gönderir. Zira normal insan

heteroseksüel olandır. Heteroseksüel bir yetişkin geçimini sağlamak için çalışır. Normal olarak çalışan bir işçi heteroseksüeldir vs. vs.

Yukarıdaki duruma ek olarak bu yeni tür iktidar ya da Foucault'nun deyimiyle biyo-iktidar, bir yandan bedenlerin yararlılıklarını ve uysallıklarını arttırmak için, onları disipline eder; diğer yandan da kitleler üzerinde sağlanacak düzenleyici kontrolü mümkün kılar; bu da karşılığında iktidar mekânizmalarını, bireyin tarihsel varoluşunu şekillendiren ana eyleyici kılar.

Kısaca belirtmek gerekirse, Marx kapitalizm analizinde ve Foucault disiplinci toplum analizinde, içinde insanın kendisini bulabileceği, kendini ve toplumunu değiştirebileceği tamamlayıcı bir bilgi alanı oluşturmuşlardır. Bu üç olasılıktan ilk ikisini ilgilendiren “nasıl” sorusu bu yazının pek çok yerinde soruldu ve yanıtlanmaya çalışıldı. Diğerini ilgilendiren olası ve meşrû “nasıl” sorusuna cevap vermekse bu yazının sınırlarının ötesinde

Çeviren: Zeynep Çatay

- 1 Bkz. Hobbes, Thomas. *Leviathan*, New York, 1970, s.141.
- 2 Bkz. Locke, John. *Of Civil Government*, J. Marx. Dent & Sons Ltd., Londra, 1943, s.118-125.
- 3 Bkz. Rousseau, Jean-Jacques. *The First and The Second Discourses*, New York, 1964, s.91, s.93 ve s.113.
- 4 Marx, Karl. *Capital I*, Middlesex, 1976, s.609.
- 5 Marx, Karl. “Theses on Feuerbach”. Bkz. Marx, K.; Engels, F. *Collected Works* c. 5, New York, 1976, s.4.
- 6 *A.g.e.* s.3.
- 7 Marx, Karl. *Grundrisse*, Middlesex, 1977, s.92.
- 8 Bkz. *Capital 1*, s.10.
- 9 Foucault, Michel. *Remarks on Marx*, New York, 1981, s.122.
- 10 “Governmentality” anlamında kullanıyorum.
- 11 Foucault, Michel. Nietzsche, Genealogy, History. Bkz. Rabinow, Paul. (Ed.), *The Foucault Reader*, New York, 1984, s.78.
- 12 *A.g.e.* s.83.
- 13 *A.g.e.* s.87.
- 14 Marx, Karl. Marginal Notes on Adolf Wagner’s *Lehrbuch der Politischen Oekonomie*. Bkz. Séve, Lucien. *Man in Marxist Theory and the Psychology of Personality*, Sussex, 1978, s.99.
- 15 Bkz. *Grundrisse*, s.706.
- 16 Marx, Karl. Letter to Annenkov, Bkz. McLellan, David. *Karl Marx Selected Writings*, Oxford, 1977, s.193.
- 17 Marx, Karl. *Kapital 3.* cilt, Sol Yayınları, Ankara, 1978, s.829.
- 18 *Grundrisse*, s.677.
- 19 Bkz. *Capital 1*, s.165.
- 20 Bkz. Marx, Karl. *Capital 1*, Middlesex, 1976, s.26.
- 21 *Grundrisse*. s.92.
- 22 *A.g.e.* s.92.
- 23 *A.g.e.* s.676.
- 24 Marx, Karl. *Kapital 1.* cilt, Sol Yayınları, Ankara, 1975, s.452. Bu çevirideki küçük bir hata düzeltilmiştir. (K.Ç.)
- 25 *A.g.e.*, s.452
- 26 Marx-Engels, *Correspondance*, Paris, 1932, s.105.
- 27 *Capital* c. 1, s.550.
- 28 *A.g.e.* s.613.
- 29 *A.g.e.* s.613.
- 30 *A.g.e.* s.613-614.
- 31 *A.g.e.* s.614.
- 32 *A.g.e.* s.615.
- 33 *A.g.e.* s.553.
- 34 Bkz. *a.g.e.* s.758. Jeremy Bentham, 1748-1832. İngiliz yarırcılığının kurucularından. Felsefeci ve fabrikatör. Panoptikon diye adlandırdığı bir cezaevi planı çizmiştir. Bu mimari planı kendi fabrikalarında uygulamayı denemiş ve hükümete, bu planın ülkedeki tüm fabrikalarda uygulanması için öneride bulunmuştur.
- 35 Foucault, Michel. *Discipline and Punish*, Middlesex, 1982, s.220-221.

- 36 Foucault, Michel. *Remarks on Marx*, New York, 1981, s.169.
- 37 *A.g.e.* s.148.
- 38 Gordon, Colin. *Power/Knowledge Selected Interviews and Other Writings of Michel Foucault*, New York, 1980, s.199.
- 39 *A.g.e.* s.143. Bilgi-iktidar kavramı bu yazının son bölümünde yeniden tartışılmaktadır.
- 40 *A.g.e.* s.140-141.
- 41 *History of Sexuality* c.1, s.139.
- 42 *A.g.e.* s.138.
- 43 *Discipline and Punish*, s.202-203.
- 44 *The Foucault Reader*, s.197.
- 45 *Discipline and Punish*, s.215-216.
- 46 *A.g.e.* s.209.
- 47 *Capital* c 1, s.280.
- 48 Bu konuda Marx'ın önemli tespitleri için bkz. *a.g.e.* s.616.
- 49 *Power/Knowledge Selected Interviews and Other Writings Michel Foucault*, s.52-53.
- 50 *A.g.e.* s.53.
- 51 *Grundrisse*, s.86.
- 52 Bkz. *a.g.e.* s.499.